

Т.Л. Жаворонкова, архітектор,
начальник науково-дослідного
відділу теорії, історії архітектури
і містобудування та збереження
об'єктів культурної спадщини
Державного підприємства «Науково-дослідний
і проектний інститут містобудування»
(ДП «НДПІ містобудування»)

Природні особливості місцевості, що визначають своєрідність планувально-просторової структури м. Бердичева

Анотація. Розглянуто природно-географічні умови території басейну ріки Дніпро, зокрема, річки Гнилоп'ять; визначено особливості ландшафтного каркасу місцевості, які історично вплинули на виникнення Бердичівського замку, формування планувальної структури населеного пункту та подальший архітектурний розвиток міста Бердичева.

Ключові слова: ландшафтний каркас місцевості, вододіл, планувально-просторова структура, архітектурні домінанти.

Основна частина:

Бердичів – місто обласного підпорядкування, центр району, розташоване на березі р. Гнилоп'ять, притоки р. Тетерева, яка в свою чергу є притокою р. Дніпра, на відстані близько 43 км у південному напрямку від м. Житомира. Значний залізничний вузол, де перетинаються магістралі Одеса-Санкт-Петербург та Козятин-Шепетівка. Від Бердичева відходять автомобільні шляхи на Любар, Хмільник, Білу Церкву.

Територія м. Бердичева знаходиться в межах Придніпровської височини та з точки зору рельєфу являє собою слабо пагорбкувату підвищену рівнину.

"Піднесена і безліса рівнина, по схилу якою частиною до Дніпра, а частиною до Бугу, стікають багато річок, незора за своїм простором, визначна великою кількістю і огрядністю пасовищ, з усіх боків оточує місто Бердичів. По цій рівнині тече річка Гнилоп'ять, утворюючи досить глибокий дол. На обох боках його, по пологих косогорах, розташований Бердичів". Таку точну загальну характеристику місцевого ландшафту надано відомим краєзнавцем-дослідником Л.Похилевичем у 1864 р. [8, с. 249].

Території, прилеглі до річок, що водночас являлися джерелами питної води та транспортними артеріями, завжди приваблювали людей. За даними

археологічних досліджень, початок освоєння території, на якій розташоване місто, покладено у IV-III тис. до н. д. Це, насамперед, ділянки узбережжя р. Гнилоп'ять та її безіменних приток, де виявлені залишки поселень доби бронзи (II - поч. I тис. до н. д.) та поселень черняхівської культури (II – V ст.) [10].

Ландшафтний каркас міста має свої особливості. Долина р. Гнилоп'ять, що є найкрупнішою формою рельєфу в Бердичівському довіклі й головною природною віссю міста, ще за доби раннього середньовіччя була визначальним чинником розселення. Вздовж ріки виникали поселення, городища, замки.

За історичними даними, початок володіння деякою частиною землі у Житомирському, Овруцькому повітах Київського воєводства та на р. Случ покладено жалуваною грамотою великого князя литовського Свидригайла (Швидригайла), наданою «в ознаменування вірної служби» наміснику путивльському і звенігородському Каленику Мишковичу (що був військовим радником князя) в довічну і непорушну власність йому та його нащадкам 17 жовтня 1437 р. [1, с. 12; 12, с. 134]. Вперше назва населеного пункту Бердичів з'являється в описі Житомирського замку від 2 вересня 1545 р. у якості спадкового володіння Василя Тишкевича, нащадка Каленика Мишковича. Серед інших його спадкових маєтків зазначені Слободище, Рудники, Селець Дужий, Чартолесці (Пулини), Берновка (Білополе) та ін. У документі згадуються також придбані ним володіння: Кодня та Озеряни. Крім того повідомляється, що люди, які мешкали у перелічених пунктах, «пішли всі до Слободищ», ймовірно, у зв'язку з військовою загрозою з боку татарської навали [3, с. 126]. Відомості стосовно перепису населення у населених пунктах Житомирського повіту (так звані «люстрації») 1545 та 1552 рр., що наведені серед інших актів про заселення Південно-Західної Росії, підтверджують інформацію про приналежність поселення Бердичів Тишкевичу [4, с. 41]. При цьому автори люстрацій свідчать, що більша частина населення повіту переховувалася у зазначений період під стінами замку у м. Житомирі, внаслідок чого визначити кількість мешканців Бердичева неможливо. Відомо, що Василь Тишкевич, воєвода подласький (?), староста мінський помер близько 1561 р. [12, с. 134].

З прийняттям Люблінської унії 1569 р. - угоди про об'єднання Польщі та Литви в єдину державу Річ Посполиту - Бердичів увійшов до складу Польщі.

В інвентарі володінь братів Тишкевичів з Логойська (Федора, Євстафія, Юрія, Петра та Олександра) в Житомирському повіті Київського воєводства від 7 жовтня 1593 р. описане місто новоосіле Бердичів, нещодавно засноване власним коштом Федора Тишкевича над рікою П'ятою Великою (на відстані

двох миль від поселення Слободище): «В тому містечку замок на городищі почато будувати, в якому насамперед вежа над воротами збудована, у вежі світлиця з чотирма вікнами. Нагорі зала збудована велика, пекарня, сіни, світелка, напроти – світелки дві, сіни і комора. З боку сіней напроти вежу почато будувати й не добудовано. Насамкінець городище частоколом обставлене, навколо замочку передмістя, огорожею укріплене. Під замком на річці П'яті гребля насипана, став заповнений і млин збудований» [2, с. 227]. Дворів у містечку – 140. У тому самому інвентарі згадуються пан Каленицький - родич Тишкевичів, що по смерті своїй залишив їм у спадщину поселення Слободище [2, с. 224, 226].

З наведеного опису містечка Бердичева випливає, що його розпланувальна структура була типовою для свого часу та складалася з замку та передмістя, оточених частоколом [9, с. 72]. З містобудівної точки зору спорудження замку та інших оборонних укріплень на мисоподібному узвишші узбережжя ріки перш за все мало за мету захист мешканців від ворожих нападів.

На географічних картах позначення Бердичева з'являється лише у першій половині 17 ст.: на карті Литви 1613 р. та на генеральній карті України, складеній французьким інженером Гійомом ле Вассером де Бопланом 1648-1651 рр. [7, арк. IX, XIV]. В обох випадках Бердичів (за умовними позначеннями) віднесено до поселень типу «*oppidum*» - містечок з елементами оборонного будівництва. Неподалік від Бердичева з південного його боку проходив один із шляхів, якими кримські татари просувалися під час своїх розбійницьких нападів на землі України та Росії. Цей шлях, відомий як "Чорний", починався з Перекопу, перетинав пониззя Дніпра, прямував між верхів'ями Інгульця, Тясмина і Росі в напрямі до Умані, Тернополя, Львова.

Ріка Гнилоп'ять поділяє місто на дві частини: правобережну та лівобережну. Природною особливістю місцевості є протиставлення лівого пологого берега та підвищеного правого. Якщо правобережжя міста являє собою піднесене плато, активно перерізане у декількох місцях притоками р. Гнилоп'ять (р. Грабаркою, безіменними струмками), балками та ярами, то лівобережжю притаманний більш спокійний рівнинний характер рельєфу місцевості. Конфігурація річища р. Гнилоп'ять має живописний, звивистий характер з чергуванням розширених та вузьких ділянок. Річище нерозгалужене. Долина р. Гнилоп'ять асиметрична, має від'ємні лінійно-втягнуті форми рельєфу. Для дна долини характерний плавний похил у північному напрямі. Схили долини не терасовані. У правобережній (підвищеній) частині міста пологі схили перемежаються ділянками крутосхилів. Цю ландшафтну особливість можна сміливо вважати природою передумовою виникнення міста. Вона була вдала використана засновником

міста В.Тишкевичем, який у кін. 16 ст. розмістив свою укріплену садибу (замок) на мисоподібному узвишші правого берега р. Гнилоп'ять на місці давнього городища. Кінець мисоподібного узвишшя виходить у простір р. Гнилоп'ять і панує над нею, у чому й полягає композиційно-просторове значення цього природного елемента. Перепад відміток складає тут близько 19 - 20 м. Саме на цьому узвишші сформувалось просторово-планувальне ядро майбутнього міста. З точки зору композиційної активності ландшафту вказане місце й досі є найбільш виразним елементом рельєфу історичної частини міста. Розвиток передмістя, що оточувало замок (пізніше перебудований у кармелітський монастир-фортецю), з північного сходу був обмежений заплавою Мокрого струмка - притоки р. Гнилоп'ять. Таким чином, ландшафт виступає у якості найбільш сталого структуро- та формоутворюючого чинника.

Доречи, однією з ймовірних версій походження назви міста називають давньослов'янський термін "бердо", який означає обрив, гора, скеля, горб [5, с. 102; 6, с. 169; 11, с. 152].

Вплив діяльності людини на ландшафтну ситуацію відобразився у спорудженні земляної греблі з містком біля підніжжя згаданого узвишшя, що відбулося одночасно зі зведенням замку. Перепад відміток дзеркала води з обох боків від греблі складав близько 4 м. В результаті таких інженерних заходів частину дна долини р. Гнилоп'ять було затоплено, що призвело до утворення великого ставу. У той самий час на розвинутій надзаплавній терасі лівого берега р. Гнилоп'ять розпочалося містобудівне освоєння території за греблею, внаслідок чого територія отримала топонімічну назву "Загребелля". У цьому місці виступ лівобережної надзаплавної тераси виражений не чітко, перехід до заплави - поступовий.

До природних містоутворюючих чинників належить головний вододіл території Бердичева, що простягнувся у південно-східному напрямі від урвистого мису, піднесеного над р. Гнилоп'ять. Природні відмітки вододілу в межах історичної частини міста коливаються від +245 до +251 м над рівнем Балтійського моря. Лінією цього вододілу пройшов шлях, що з'єднував Бердичів з іншими населеними пунктами, зокрема, Білопільям. З часом шлях перетворився на планувальну вісь, вздовж якої містечко розвивалось протягом 16 - 19 ст. Конфігурацію лінії вододілу відбито у трасуванні вул. К.Лібкнехта (колишньої вул. Білопільської) - однієї з головних магістралей міста. Зазначена природна особливість виявилась також зафіксованою об'ємно-просторовими засобами забудови: протягом сторіч вздовж неї зводились основні містобудівні доміанти міста, перш за все, - культові споруди: костюл Діви Марії у складі колишнього кармелітського монастиря, 1754 р.; Успенський собор, 1815 - 1837 рр.

(зруйнований у 1934 р.); костюл Св. Варвари, 1826 р.; Свято-Миколаївська церква, 1910 р. (див. Рис 1. Схема ландшафту міста Бердичева). Зведення зазначених споруд на піднесених ділянках рельєфу у свою чергу підкреслювало їх ідеологічне значення для суспільства.

У середині 20 ст. згаданий Мокрий струмок - притоку р. Гнилоп'ять (що у кін. 16 – поч. 17 ст. обмежував розвиток передмістя з північного сходу) було перетворено на колектор для прийому дощового стоку з міських територій. Вздовж колектору прокладено вул. Б.Хмельницького.

Своєрідність просторової побудови м. Бердичева полягає у вдалому використанні ландшафтних характеристик місцевості (річища р. Гнилоп'ять, підвищень правого берега тощо). Внаслідок природних особливостей рельєфу Червона (колишня Лиса) гора, що здіймається над рівнем ріки на 33 - 34 м, сприймається ізольовано від інших частин міста. Крім того, гора відокремлена від історичного середмістя долиною Безіменного струмка № 1. Завдяки вибіркового містобудівному освоєнню підвищених за рельєфом ділянок Червоної гори та Елінгу на початку 20 ст. розвиток міста було спрямовано у південному та південно-східному напрямі. Відмітки вододілу цього району є максимальними для міста та сягають величини 263 - 268 м над рівнем Балтійського моря.

Незабудовані ділянки крутих схилів правобережної частини міста вкриті трав'янистою, місцями кущовою рослинністю. На південно-західних схилах Червоної Гори спостерігаються оголені гірські кристалічні породи.

У заплавах р. Гнилоп'яті та р. Грабарки подекуди збереглися ділянки з незайманою природною рослинністю: трав'янисто-луговою, болотною, чагарниковою, рідше – з дерев листяних порід (осики, вільхи, верби тощо). Частина незабудованих територій заплав річок та струмків на даний час використовується під городи.

Природні комплекси прибережних ділянок заплави р. Гнилоп'ять належать до історичних ландшафтів, сформованих протягом тисячоліть, і потребують збереження.

До характерних ділянок природного ландшафту відносяться також: незабудована територія схилів Червоної гори; ділянки з водоймищами в східній частині міста (район вул. Озерної, вул. Червоної) та в південній частині (район вул. Котовського); лісовий масив в північно-східній частині міста (район вул. Пригородної) поблизу від території історичної місцевості під назвою "Корнилівка", представлений насадженнями (переважно у 1970-і рр.) соснами та дубами.

Крім р. Гнилоп'ять важливими елементами гідрографії є безіменні струмки та р. Грабарка – притоки р. Гнилоп'ять. Розташуванням цих водних елементів було обумовлено розміщення різних виробництв й промислових

підприємств, виробничий цикл яких передбачав скидання відходів у природну водну мережу.

Висновок. Своєрідні й виразні форми ландшафту сприяли заснуванню міста Бердичева та у подальшому визначили формування й розвиток його планувально-просторової структури, зокрема, вибір місць для розміщення архітектурних домінант.

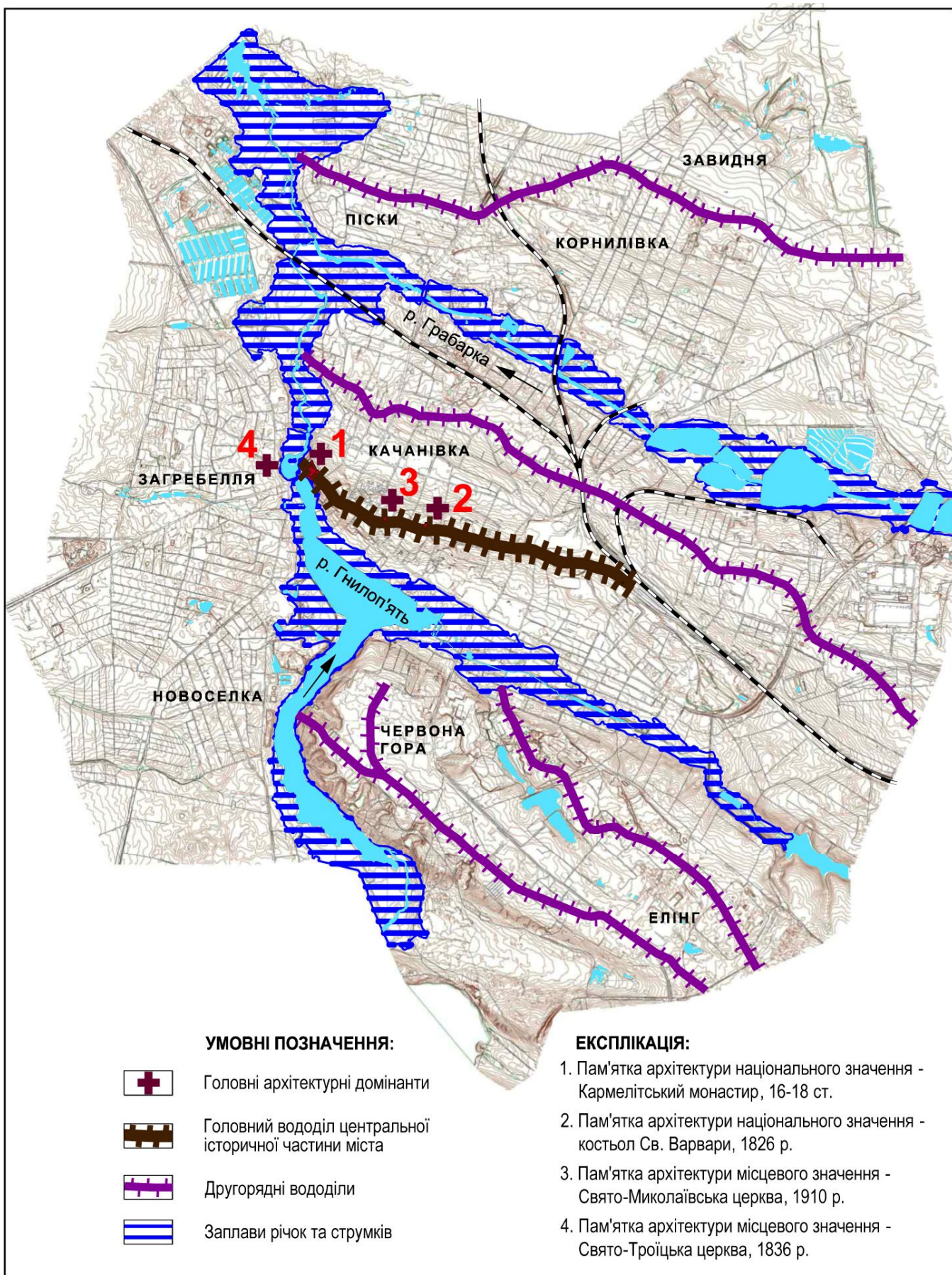

Рис. 1. Схема ландшафту міста Бердичева

Список використаних літературних джерел

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Юго-Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. I. (1361-1598). – СПб.: Типография Э.Праца, 1863. – С. 12.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. - Часть шестая. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI-XVIII веке (1498-1795). – Т. I. – К.: Университетская типография (И.Завадского), 1876. – С. 223-232.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. - Часть VII. Акты о заселении Юго-Западной России. – Т. I. – К.: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1886. – С. 122-126.
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. - Часть VII. Акты о заселении Юго-Западной России. – Т. II. – К.: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1890. – С. 39-41.
5. Богун Г.Г. Про походження назви і виникнення міста Бердичева // Український історичний журнал. – 1968. - № 5. - С. 101-103.
6. Етимологічний словник української мови. В 7-ми тт. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 168-169.
7. Материалы по истории русской картографии. Вып. II. Карты всей России и западных ее областей до конца XVII в. / Собрал В.Кордт. – К.: С.В.Кульженко, 1910. – Арк. IX, XIV.
8. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – С. 249–255.
9. Ричков П.А. Архітектурно-планувальний розвій Бердичева XVI-XIX ст. // Бердичівська земля в контексті історії України: Наук. збірник “Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 19. – Житомир: М.А.К., 1999. – С. 71–74.
10. Тарабукін О.О. Бердичівські старожитності (матеріали до археологічної карти) // Бердичів древній і вічно молодий: Наук. збірник “Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 32. – Житомир: М. Косенко, 2005. – С. 50-58.

11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка./ Перекл. з нім. Вид. 2-е. – В 4-х тт. – Т. I. – М.: Прогресс, 1986. – С. 152.
12. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: Wiek, 1880. – Т. 1. – S. 134-138.

Аннотация. Рассмотрены природно-географические условия территории бассейна реки Днепр и речки Гнилопять; определены особенности ландшафтного каркаса местности, которые исторически повлияли на возникновение Бердичевского замка, формирование планировочной структуры населенного пункта и дальнейшее архитектурное развитие города Бердичева.

Ключевые слова: ландшафтный каркас местности, водораздел, планировочно-пространственная структура, архитектурные доминанты.

Abstract. Consider the natural and geographical conditions the basin of the river Dnieper River and Gnylopyat; the features of the landscape frame areas that have historically influenced the emergence of Berdichev castle, forming planning structure of the settlement and subsequent architectural development of the city of Berdichev.

Keywords: landscape frame areas, watershed, planning and spatial structure, architectural dominants.